

Az információ mikrotörténetéhez

INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM

A sorozat szerkesztésében
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszéke működik közre

Az információ mikrotörténetéhez

Gondolat, Budapest 2015

Válogatás az Információ és társadalom
c. konferencia előadásaiból
(Nyíregyházi Főiskola, 2013 november 21–22.)

A kötet megjelenését az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága védnöksége és támogatása tette lehetővé.

Szerkesztette: Gulyás László Szabolcs

Lektorálta és a bevezető tanulmányt írta:
Z. Karvalics László

© Szerzők, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve

Felelős kiadó Bácskai István
Nyomdai előkészítés Keresztes Mária
Nyomta a Rolling-site

ISBN 978-963-693-640-2
ISSN 1785 8585 005 9

TARTALOM

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A hétköznapi információs viselkedés helye az információ mikrotörténetében... 7

BÁNSZKI HAJNALKA

Információ és történelem. Sajtó és propaganda – az információ publicitása. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propaganda-tevékenysége Nyíregyházán 36

MADARÁSZ IMRE

A könyv és az egyéniség kultusza az olasz humanizmus irodalmában 59

CZÖVEK ZOLTÁN

Egy magyar főúr levelei az 1515. évi pozsonyi-bécsi fejedelmi találkozó idejéből 71

NAGY DÓRA

Egy törött késtől az erdélyi hivatalos ügyekig – Atyafiság és információáramlás Bornemissza Anna és Teleki Mihály levelezésében 86

HAVAS LÁSZLÓ

Cicero - egy önkéntes politikai száműzött információszerzése a caesari diktatúra idején 106

DRABANCZ M. RÓBERT

Egy illúzió fogságában. Kulturális igazgatás
és politikai propaganda a húszas évek második
felének magyar sajtónyilvánosságában 113

MESTER BÉLA

A gyülekezet mint olvasóközönség. A nyomtatott
prédikáció a magyar reformációban 132

EŐRY ÁRON

Beszédes információs rétegek nyomában. Drozdy
Győző memoárjai mérlegen –
egy történelmi forrás forrásszerkezete 144

SLÍZ MARIANN

A személynév mint az információ forrása 167

ASZALÓS ÉVA

A „Spanyol út” szerepe a spanyol Habsburgok
és a Francia Királyság hatalmi vetélkedésében
a 16. század második felében 193

KIRÁLY SÁNDOR

A 20. század első felének statisztikái,
mint információforrások a magyar felsőoktatás
történetének kutatásában 210

H. VARGA KATALIN

Információrögzítők és adatfeldolgozók
a dualizmuskori irodákban 231

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

Interetnikus információk a 18–19. századi
Nyíregyházán 251

Z. Karvalics László

A HÉTKÖZNAPI INFORMÁCIÓS VISELKEDÉS HELYE AZ INFORMÁCIÓ MIKROTÖRTÉNETÉBEN

*„Ha az ember a történelmi eseményekkel
foglalkozik, millió meg millió ember magá-
néletét találja mögöttük” (Szabó Magda)*

Nagykanizsa, 1953.¹ Képzeljük magunk elé a nagyapát, aki nagy gondban van, mit mondjon az iskolából lelkesen hazatérő, úttörőnyakkendős unokájának, amikor kipirult arccal ecseteli, milyen remek élete van a szovjet pionýrtársaknak a gyerektáborokban. Meséljen neki a cserkészélményeiről? Három éves hadifogságáról? Mindarról, amit még a háború előtt olvasott a napilapokban Sztálinról és a személyi kultusz áldozatairól, az éhínségről, a Gulágról? Idézzon fel néhány dolgot azokból a könyvekből, amelyeket ugyan 1946 nyarán az internálástól félve beszolgáltatott a fasiszta, antidemokratikus és szovjetellenes könyvek jegyzékének kibocsátása után, ám tartalmukra még jól emlékszik?

Mi dönti el, hogy lakatot tesz-e a szájára, és abból kiindulva, hogy *„jobb a gyereket nem megzavarni, nehogy baja legyen belőle”*, csendben hallgat, vagy annyit azért óvatosan megjegyyez, hogy *„no, azért ott sem fenékig tejfől az élet”*? És mi kell ahhoz, hogy félrevonja a legkisebb családtagot, és megpróbálja a fejébe verni: *„nem kell mindent*

¹ A bevezető tanulmányt megalapozó kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával folyt, „a TÁMOP 4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0006 azonosító számú – Ösztöndíj magyar és külföldi hallgatóknak és kutatóknak – A kőszegi innovációs kutatóbázis és tudásközpont fejlesztése a Pannon Egyetem oktatási és kutatási hálózatának keretében.”

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

elhinned ám, amit Ezek mondanak, de elég, ha Te meg én tudunk róla, a barátaiddal erről ne beszéljess, aztán majd ha nagyobb leszel, még mondok egyet s másst”? Históriai vizsgálódásra érdemes tárgy-e a nagyapa dilemmája?²

Az információtörténeti irányultságú irodalomban csak 2014-ben jelent meg a *hétköznapi információs viselkedés* (everyday information behavior) címként is kiemelt szak-kifejezésként.³ Talán furcsának tűnhet, hogy egy még meg sem született diskurzushoz máris a rendszerezés és a fogalmi-módszertani tisztázás igényével nyúlunk, de ne felejtjük el, hogy évtizedek óta növekszik a tartalmilag ide sorolható szórvány-adalékok száma, amelyek más szempontú feldolgozások, más fogalmi keretrendszerek részeként születtek meg. (Mindebből persze az is következik, hogy az eredetinek mondható új kutatási eredmények mellett a már megjelent közlemények friss szempontú másodelemezésétől is sok izgalmas felismerés remélhető.)

² És persze izgalmas kérdésekhez jutunk a történet „inverzével” is. Az egykori hadifogoly, Horváth Sándor a fűlszöveg szerint „a szemtanú hitelességével írja le azt az izgalmas, emberi és emberré nevelő folyamatot, ahogy a hadifoglyok és a pionírtábor szovjet emberei között a baráti légkör kialakul” a Tiszatáj Irodalmi Kiskönyvtár darabjaként 1960-ban megjelent Artyeki emlék című „szép, lélek-bemarkoló” kisregényében. Vajon a „pártos, szocialista szellemű írásból, melyet a magyar és szovjet nép közötti barátság eszméje hevít át” mennyi a tapasztalati aranyfedezet, mennyi a konfabuláció, és mennyi az elhallgatás? És a meggyőződés, a lojalitás, a tiszta hit vagy az elképzelt olvasók érzéseire való hatás szándéka honnan hová hajlítja a mondatokat? (Köszönöm Tóth-Barbalics Istvánnak, hogy a könyvre felhívta a figyelmemet.)

³ William Aspray – Melissa G. Ocepek – George Royer 2014: On Cars and Food: Reflections on Sources for the Historical Study of Everyday Information Behavior *Information & Culture* Volume 49, Number 4 (Nov/Dec) p. 492-525. A közlemény elsősorban a forrás-oldalt vizsgálja az amerikai polgárok autó-és élelmiszervásárlási döntéseinek rekonstrukciójához. Azt igyekszik illusztrálni, több-kevesebb sikerrel, hogy az elsődleges adalékokat biztosító személyes naplók mellett mennyire jól használhatóak az információs viselkedés történeti rekonstrukciójában másodlagosnak tekinthető, közvetett források is (népszerű magazinnok, gyártói prospektusok, ismertetőik, hirdetésszövegek, stb.).

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Kiindulópontok

Kezdjük rögtön azzal, hogy *minden emberi cselekvés és viselkedés információsan kondicionált*. A cselekvésutasítást döntés, azt mérlegelés előzi meg, az aktuálisan rendelkezésre álló és a memóriában tárolt, különböző összetettségű és feldolgozottságú információs alakzatok (sémák) mozgósításával. (A memóriára evvel egyidejűleg korábbi környezetérzékelések és cselekvés-visszajelzések megszilárdult, de mégis rugalmasan újraalakuló mintázataiként tekinthetünk). *Bármilyen* individuális cselekvés azonban nem emelkedik ki jelentés-teliként, fokozottabb kutatói figyelemre igényt tartó elemzési célpontként az emberi élettevékenység forrásokkal megragadható, azonosítható, másokétól elkülöníthető és leírható megnyilvánulások elképesztő nagyságrendű világából. Ezek csakis ott és akkor válnak vizsgálódásra érdemessé, ha a cselekvés lefutása, jellege, valamilyen attribútuma ellentmond a rutinszerűen elvártaknak, és kontextusba ágyazott magyarázatot igényel. A magyarázatot sokszor a természeti környezet valamilyen, a problématerében éppen fennálló sajátosságának megismeréséből és megértéséből nyerjük, fizikai, biológiai, meteorológiai vagy akár mechanikai hatóerők azonosítása révén. Máskor a társadalmi környezet által megformált peremfeltételek kínálnak könnyen megérthető és leírható magyarázatokat. Az esetek egy részében azonban az információs pályák rekonstrukciója, a döntéseket formáló információs alakzatok egyediségének vagy egyedi együttállásának felismerése lesz az értelmezés kulcsa.⁴

⁴ Egy ideig nehéz volt pontosan rekonstruálni, miért mondott le Horthy Miklós kormányzó egy nappal azután, hogy a fegyverszüneti bejelentést a rádióban felolvasta. (Majdnem) minden a helyére került azonban, amikor a magyarázatba bevonhatóvá vált a tény, hogy a németek ifjabb Horthy Miklós elrablásával zsarolták meg. De ne gondoljunk csakis a történelem „nagyszínpadára”. Ugyanilyen izgalmas kérdéseket tehetünk fel átlagos, mindennapi szereplőkkel kapcsolatban is. Egy adott

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

Csakhogya az akciós kimenetben végződő eseménysorok információs okokra visszavezetett magyarázata *nem azonos az információs viselkedéssel*, amely a cselekvések speciális osztályát jelenti.

*Az információs viselkedés a kifejezetten az információk megszerzésére, feldolgozására vagy megosztására irányuló akciós kimenet, ahol a cselekvéssor célja valamilyen információs többlet produkálása.*⁵ Az információtechnológiai eszközök használata ebben az értelemben a biológiaiilag

felvidéki kisváros egyik kézműves mestere miért rekatolizál, míg a másik nem? Hogyan születik meg egy családi elhatározás a kivándorlásra, vagy országon belül egy másik földesúr fennhatósága alá tartozó területre való költözésre, s miért vannak olyan családtagok, akik mégis a maradás mellett döntenek? Befolyásolja-e, és hogyan a propaganda az áttelepülési döntést, és ki és miért marad immunis? (Ebben a kötetben: Bánszki Hajnalka 2015: Információ és történelem. Sajtó és propaganda – az információ publicitása. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propaganda-tevékenysége Nyíregyházán In: xxx yy. o.) Bizonyos helyzetekben efféle kérdések kijelölhetnek kutatási programot – s anélkül, hogy információtörténeti jellegüként azonosítanák, hasonló kiindulópontokkal és megoldásokkal számos történeti műben találkozunk is – ahogy Péter Katalin Drabik Miklósról szóló írása (lásd: Péter Katalin 1977: Drabik Miklós, a lehetőki próféta. Világosság 1. 36–41.) kapcsán bemutattam (Z. Karvalics, László 2007: Drabik-dimenziók: egy harminc éves tanulmány információtörténeti újraolvasása In: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára Történelmi Szemle 2007/2 (CD-melléklet) 1–10.o. <http://mek.oszk.hu/09300/09378/> valamint: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára Szerk: Erdélyi Gabriella és Tusor Péter MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2007 683-693.o.). „Honnan tudta egyáltalán egy mezővárosi nő és férfi (a 16. század fordulóján, Z. K. L.) hogy a Penitenciária hivatala létezik és hogy problémájukra (házasságtörést követő férjgyilkosság, eskü ellenére összeházasodás Z. K. L.) ott megoldást találhatnak?” A bűn és az erőszak késő-középkori reprezentációjával foglalkozó nagyszerű kötetében ezen az úton jut el az eseményekben kulcsfontosságú szerepet játszó információs mozzanat azonosításához Erdélyi Gabriella 2011: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késői középkorban Libri Kiadó, Budapest, 17.o.

⁵ Még átfogóbban: bármilyen intencionális információs műveletvégzés. Az információs viselkedésre részletesebben lásd: Amanda Spink 2010: Information behavior. An evolutionary instinct Springer, 2010. Róla kritikailag: Z. Karvalics László 2014a: Az információs viselkedés - evolúciós ösztön (Megkéssett könyvismertető) Könyvtári Figyelő 3e- 393-396..

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

adott információkezelő képesség kiterjesztésének tekinthető, az információs többlet fokozása érdekében, amely elsősorban a belépő és a kilépő oldalon követhető (illetve gyakorta akár mérhető) jól.

Bármilyen természeti és társadalmi környezet valamely eleme megragadhatóvá és modellezhetővé válik, illetve elősegíti a megfelelő cselekvésválasztást, megismerő természetű. (Közvetlen ismeretszerzés megfigyeléssel, obszerváció, tanulás, mintakövetés, mások által tárgyiasított információ elsajátítása, stb.). Az ismeretek tárgyiasítása, fizikai hordozóra ültetése – ha nem pusztán a személyes memória támogatását szolgálja, hanem az átadást és a sokszorosítást – közösségi szinten állít elő többletet. A koordinációs célú kommunikáció közvetlenül segíti a közös cselekvés sikerét, a jelentések megosztása a közösség tagjai által elérhető információk állományát megnövelve járul hozzá egy később bekövetkező szituációban végrehajtandó cselekvés magasabb adekvátsági szintjéhez.

Az információs viselkedés történeti vizsgálatának az elemzés tárgyává tett cselekvő emberre kell irányulnia: a rekonstrukcióknak a személyes történetek jobb megértéséhez kell hozzájárulniuk. Ezt azért különösen fontos kiemelni, mert az információs viselkedés minden művelettípusa egyúttal a kortárs információs kultúra (vagy információs ökoszisztéma) egésze felől is megközelíthető magasabb absztrakciós szintű történeti tárgyként.⁶ Egy konkrét személy információs viselkedésén keresztül bepillantást nyerhetünk ugyanis abba, hogy a hozzá hasonló helyzetű és információs műveltséggel rendelkező személyek miként „működtek”,

⁶ Az információs kultúra fogalmára lásd: Z. Karvalics László 2012a: Információs kultúra, információs műveltség – egy fogalomcsalád értelme, terjedelme, tipológiája és története Információs társadalom 1. 7–43.o. az információs ökoszisztémára: Z. Karvalics László 2014b: Horizontokat tágító és civilizáló erő. Az információ-történeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban Médiakutató 2. 7-17.

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

mik voltak a szokásaik. Az információs viselkedés kutatója ellenben arra kíváncsi, hogy az adott személyek egy közösségi szinten megragadható készletből milyen kihívásra reagálva mit aktualizáltak, eközben hogyan jártak el, de legfőképp: a kimenet milyen hatást gyakorolt életük, mindennapjaik valamely sajátosságára, rövid- közép- vagy hosszútávon, s ebben hogyan nyilvánul meg az egyén egyedisége

Ahogy Giovanni Levit idézve és a problémát a szabad akarat-determinizmus dichotómiában formulázó Gregoryt megelőzve Gyáni Gábor kiemeli:⁷ „*A normatív (makro) rendszerek belső ellentmondásai iránt fokozottan érzékeny mikrotörténetész bemutatja a partikuláris nézőpontok pluralitását, azt, ami a rendszereknek rugalmasságot és nyitottságot kölcsönöz. A párányi események, az egyéni tettek aprólékos rekonstrukciója éppen azért fontos hogy feltáruljanak előttünk a rendszerek bonyolult következtelenségei, melyek réseiben és hézagaiban az emberi szubjektivitás, maga a szabad akarat nyilvánul meg.*”

Az individuum apoteózisáról – ahogy Madarász Imre találóan elnevezi⁸ – a humanizmus és a könyvkultúra párhuzamos megszületésétől fogva beszélhetünk. S ahogy arra Madarász szintén kitér: nemcsak az alkotók, hanem minden olvasó esetében is. A könyv iránti érdeklődés, a tartalmak birtokba vétele, maga az olvasás aktusa – néhány kivételtől eltekintve – autonóm és magányos információs viselkedés. Az adott befogadók fejében lévő sajátlagos és különös kulturális mintázat-együttesre ható és azt ennek megfelelő egyedi pályákon tovább alakító aktus, a gondolat szabadságának tértől és időtől⁹ elszakadó terepuma. (Nem véletlen, hogy a humanizmusra az információs kínálat erőszakos korlátozása (a cenzúra illetve könyvek betiltása és megsem-

⁷ Brad, Gregory S. 1999: Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life *History and Theory* (38) 1. 100-110. Gyáni Gábor 1997: A mindennapi élet mint kutatási probléma *Aetas* 1. 151-163.

⁸ Madarász, Imre 2015: A könyv és az egyéniség kultusza az olasz humanizmus irodalmában. In: xxx yy. o.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

misítése) a válasza a gondolatszabadságban fenyegetést látó egyházi és világi erőcentrumoknak, kis mértékben már a 16. század közepe előtt is.)

De Certeau ritkábban idézett gondolatébresztő könyve a szabad akarat helyét és szerepét ebben a kontextusban teszi mérlegre.¹⁰ A mindennapi élet gyakorlatait vizsgálva arra kíváncsi, miképpen alkalmazzák, aktualizálják az emberek hétköznapi élethelyzetekben a kultúra által közvetített mintázatokat. Milyen készlethez hogyan nyúlva választanak miféle cselekvést? De Certeau azt találja, hogy létezik egy stratégiai tér, amelyet erőközpontként és szabály-alkotóként üzemelő struktúrák és intézmények termelnek illetve közvetítenek¹¹, míg a „fogyasztók” a stratégiai elemek által előformált környezetben taktikai jelleggel cselekszenek. A cselekvésválasztáskor sohasem teljes, automatikus vagy determinált a stratégiai közvetítettség. Ha ezt represszívnek érzik az emberek, ha autonómiájukkal és saját értékválasztásukkal ütközik a stratégiai norma, marad helye a „kreatív ellenállásnak”, és az ekképpen megnyíló szabályozatlanságmezőn belül a szabad akaratnak.¹²

Azok a kulturális elemek azonban, amelyek különböző információs csatornákon keresztül sok hullámban érkező

⁹ Ami a felhasználó számára a könyvnek a Marshall McLuhan által hangsúlyozott hordozhatósága, az a könyvpiaci vállalkozónak a szállíthatóság illetve a nyomdai előállítás térbeli diverzifikálása. Az időtengely (a polcon akár évszázadok múlva is olvasóra váró és transzformációs potenciált hordozó kézirat vagy könyv képében) sokféleképpen megjelenik, allegóriává Umberto Eco növesztette emblematikus regénye, a Rózsa neve lapjain.

¹⁰ Michel De Certeau 1984: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley

¹¹ Nathalie Zemon Davis nyomán szokták a hatalom mikrotörténeti interpretációját központi (állami) intézmények helyett olyan valamiként prezentálni, ami „szétterjed a társadalomban”.

¹² De Certeau ezt az utcákon való sétálás kapcsán illusztrálja érzékletes módon, önálló fejezetben. A stratégiai erők (kormányzat, önkormányzat, domborzati és más lehetőségek, nagy alakító erővel rendelkező cégek, által formált városi teret)

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

a stratégiai és taktikai térben egyaránt használatra kínálkoznak (hagyományok, nyelv, szimbólumok, törvények, előírások, elvek, erkölcsi meggyőződések, spontán szabályok), szinte minden egyes polgár fejében különböző kombinációkban ill. erősséggel vagy változatossággal vannak jelen, különböző élettényekhez igazodva illetve azokkal összeforva. Emiatt nem elég ezeknek a tényezőknek a jelenlétét azonosítani, hanem az egyedi kombinációk rekonstrukcióját kell kitűzni: a mindenkori mérlegelés terébe bekerülő egyedi mozzanatok és összekapcsolódó jelentés-kombinációk feltárása adhat választ ugyanis megfelelő forráskritikai előhangolás után *az információs viselkedések azonossága és különbsége mögötti meghatározottságokra* is.

Vegyünk példának egy olyan információs viselkedésformát, amelyről ebben a kötetben is remek tanulmányok jelennek meg.¹³

Információtörténelem, levelezéstörténeti tükörben

A leveleknek, mint forrásoknak a vizsgálata (azon kívül, hogy a bennük foglalt tárgyak más témák kutatói számára nyújtanak adalékokat) a levelezés korabeli kultúrájának portréját festi meg, egyre pontosabb ecsetvonásokkal.

a polgárok taktikailag veszik birtokba. Útvonalat, bejárési mintázatokat ők maguk választanak, alternatívák között mérlegelve. A cselekvés szabadon megnyíló terét én nem ellenállásnak nevezném ugyanakkor – mert az a normával fordul szembe, ha teheti –, hanem kontroll-résnek. Ha ugyanis van jelentősége, igencsak elkezdik erős kontrollstruktúrák szabályozni még magát az útvonalválasztást is (gondoljunk csak a padra leülés tilalmára, járdák adott oldalának használatát előíró rendelkezésekre, de a zebrákra, korlátokra, lámpákra is). Az ellenállás ott kezdődik, ahol nincs kontroll-rés.

¹³ Czövek Zoltán 2015: Egy magyar főúr levelei az 1515. évi pozsonyi-bécsi fegyelmi találkozó idejéből In: xxx yy. o. Nagy Dóra 2015 Egy törött késtől az erdélyi hivatalos ügyekig – Atyafiság és információáramlás Bornemissza Anna és Teleki Mihály levelezésében In: xxx yy. o.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Levelezéstörténeti szempontból tipikusan ilyen kérdéseket teszünk fel: Milyen papírt, íróeszközt és formulákat használnak a levélírók? Hol tanulták ez utóbbiakat? Milyen témákról értekeznek és milyen gyakorisággal? Milyen műveltség-elemeket mozgósítanak? Mások levelezési szokásainak ismeretében milyen levéllenőrzési gyakorlattal él a mindenkori hatalom? A levélírásban (és olvasásban) érintett társadalmi csoportok írástudása hogyan határozza meg a levélforgalom paramétereit és sajátosságait? A levelek továbbításának mi az intézményes útja, milyen hírvivői illetve postaszervezet segíti? Újabbán: Mekkora kiterjedésű és milyen rajzolatú az összekapcsolt levelezők hálózata? Milyen társas és geográfiai teret „fed le” a levelezés? Mik a szokások a fogadott levelek tárolásával, archiválásával kapcsolatban?

Információ-történeti szempontból más válik fontossá. Az információáramlás teljes keresztmetszetén belül, más csatornákhöz képest, mi a szerepe, aránya, különlegessége a levelezés útján bonyolódó jelentéscserének? Milyen munkamegosztás van az írásban rögzített és a levélvivők által szóban továbbított információk tartalmak között?¹⁴ Milyen tárgyakról, témákról osztanak meg ismeret-morzsákat, és ezek hogyan kapcsolódnak az ismeretszerzés nem levelezés útján zajló folyamataihoz? Mi az egymáshoz viszonyított aránya például a magánéleti és a közéleti tárgyra vonatkozó locusoknak? Hogyan szálazhatóak szét az emocionális, kognitív és faktuális részek? Van-e másodfelhasználása a tárolt leveleknek?

Hányféle és hogyan rekrutált levélvivőből áll a továbbítás humán infrastruktúrájának gépezete? Hogyan épülnek

¹⁴ Ezt a „több-csatornasságot” remekül illusztrálja Cicerónak az önkéntes száműzetésben (távol) és a politika epicentrumához (közel) kiépített információs hálózata, amit Havas László posztumusz tanulmánya rekonstruál számunkra (Lásd: Havas László 2015: Cicero - egy önkéntes politikai száműzött információszerzése a caesari diktatúra idején In: xxx yy. o.).

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

be a munkamegosztásba a hírvivők, mint alkalmi vagy „fő-állású” információs szakemberek: hány fajtájukat ismerjük és milyen szerepet játszottak?

Az *információ mikrotörténeti* oldalára fordított figyelem azonban ismét csak eltérő jellegű kutatói kérdésekre keres választ. Hogyan és miként változtatnak meg levelek mintázatot a fejekben? A kapott értesülések, hírek, adatok közvetlenül és közvetve miként vezetnek új akcióhoz, vagy a viselkedés bármiféle befolyásolásához, módosításához? Miként teszik alkalmasabbá az érintette(ke)t a jövőben végbemenő hatékonyabb cselekvésekre? A levelezés útján bonyolított információ-megosztás milyen áttételeken keresztül termel valamiféle előnyt azokkal szemben, akik nem vagy nem így élnek evvel az eszközzel? Mi a sorsa a levelekben foglalt információknak, mi történik velük az elolvasás után, milyen úton és hogyan terjednek tovább a közösségi térben, és hogyan alakítják evvel további szereplők sorsát és választásait?

Úgy is mondhatnánk, hogy az információ úgy viselkedik e két utóbbi fajta megközelítésben, mint a kettős fizikai természetű fény. *Részecske-szerű*, amikor általában vett információ-történeti oldalról kerül nagyító alá (mindig „objektumként” látjuk, éppen valahol „van”), ám *hullám-természetű*, amikor egy személyes eseménysorozathoz tartozóan rekonstruáljuk. Mikrotörténeti tárgyként van előzménye, vannak állapotváltozásai, transzformációi, átalakul, sokszorozódik, érzékeljük a hatáskövetkezményeit, amelyek aztán újabb információkat fialnak. Nagyon hasonlít mindehhez a *stock-flow* fogalompár, amellyel a gazdaságtudomány igyekszik egy hasonló kettőséget megragadni a vagyonként felfogott jószágokkal kapcsolatban. A stock az „állomány” (esetünkben: a hozzáférhető, aktuális információ-és tudásvagyon, amely fejekben és jelekben lakik), a „flow” a változás, a mozgásba hozott stock (amikor az információ sokszo-

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

rozódik, átalakul, a jelből mentális tartalom, amabból megjel lesz).

Az információ „élete” – vagy ahogy egy amerikai szerzőpáros fogalmaz: társas élete (social life) – stock és flow örök átmenete egymásba¹⁵. Amikor a külső belsővé lesz és alakot ölt (in-formáció), abban már benne rezegnek a későbbi potenciális akciók is. Ami múlttá válik és beépül a memóriába, az is a jövőbeni cselekvésre készít fel. Mint láttuk, az információ sohasem önmagában áll, hanem kizárólag három osztatú ciklusban létezik. Külső vagy belső impulzussal indul, amely reprezentációként lép át a feldolgozó rendszerbe, ahol jelentést kap és eltárolódik, vagy azonnali cselekvésbe fordul a mérlegelési-döntési szakasz után. Ez az „akciós kimenet” pedig vagy visszahat a kiváltó impulzusra, vagy a megismerést bővítő, és majd egy későbbi ciklusban fizikai tettbe forduló információs cselekvés formáját ölti, amelynek az eredménye újabb, immár jobb közelítést biztosító új jelentéseket hordozó mintázatok termelése.

Tudatosítanunk kell, hogy nemcsak az információk egyre magasabb sémákba szerveződésének van bonyolult rajzolata (az agyban egy információ sok alakzatba kerülhet egyidejűleg, a komplexebb sémák is még átfogóbb szerkezetekbe rendeződhetnek és variálódhatnak, miközben minden belépő információnak esélye van alapvető átalakításokra ebben a sokdimenziós térben). Az információs viselkedés is sokkal összetettebb, mint elsőre tűnik. Szekvenciális természetű ugyanis. Az egyik ciklus kimenete egy következő ciklus bemenete, és így tovább, ráadásul az akciós kimenet hol információs, hol fizikai természetű lehet, így a szekvenciák egyes elemeit mindig a legátfogóbb funkció, a szekvenciát lezáró „végső” cél értelmezi. Ezért kerülünk csak töredékesen

¹⁵ John Seely Brown – Paul Duguid 2000: The Social Life of Information Harvard Business School Press

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

közelebb a megértéshez, ha pusztán egy-egy ciklus-lefutást azonosítunk a hosszú szekvencia-láncok helyett. Ha azonban képesek vagyunk meglátni és elkülöníteni a sok, egymásba ágyazott ciklust, mint makrostruktúrát, akkor esély nyílik a kritikus szakaszok, a meghatározó átmenetek és az automatizmusokat megtörő egyediségek mikrovilágába is behatolni.

A korábban példaképp említett levelezésben, mint információs viselkedésben például egyidejűleg több fajta, egymással keveredő cél-világot azonosíthatunk.

- A megismerést egyéni szintről csoportszintre emeli az új információk, tapasztalatok megosztása – az *individuális jelentéstermelés részleges közösségivé tétele*. Megint másként: egyedi flow közös stock-ká válása. Ez még jobban látszik egy levélfolyam vagy összekapcsolt levelezők nagyobb hálózata esetében, ahol már nem egyszerű jelentéscsere zajlik, hanem olykor a jelentések közös továbbtranszformációja, tovább-építése is. (Nem véletlen, hogy tipikus levélírói fordulat az elmaradó viszonyosságra való reflexió, a Másik hozzájárulásának sürgetése.) Itt a végcél az egykori információközösség fenntartása magasabb információs szinten.¹⁶ (Ami mögött pedig nem lehet nem azonosítani a lehetséges szekvenciális vég-állapotokat, a megnövelt jelentéskészlet révén a siker nagyobb esélyével megindított cselekvéseket.)
- Ahol az információs viselkedés a kommunikációs csatorna túloldalán állók bármilyen viselkedésének közvetlen befolyásolására irányul, *koordinációs* funkciója van, ekképpen a társadalmi cselekvést szolgálja

¹⁶Az információközösségek fogalmára illetve az információközösségek alapszerkezetére, elemi mozgásformáira lásd: Z. Karvalics László 2002: Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In: Mobilközösség – mobilmegismerés Szerk: Nyíri Kristóf Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete – Westel 19-40.o.; Z. Karvalics László 2011: Tucanga ősei álmaikat mesélik (Az információközösségek kezdetei) Jel-Kép 1. 83-96.o.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

- s végül szinte nélkülözhetetlen alapfunkció a *személyes kötődési tér megteremtése*, fenntartása vagy erősítése, mert a bizalom, a szeretet vagy a kölcsönös megerősítés „huzalozza be” a koordinációs és a jelentésmegosztó funkció megfelelő működését is.¹⁷

Amikor Eöry Áron Drozdy Győző emlékiratba tárgyiasított információhasználati gyakorlatát elemzi,¹⁸ mesteri módon mutatja ki azt, miképpen válik ez a lezárt íráskompozíció, mint stock egy teljes textuális életmű újrendezett leképezé-

¹⁷ A közösségek információs „összeabroncsolásában” kulcs-szerepet játszó információs cselekvések (a pletykálkodás, szóbeszéd vagy rémhírek elterjesztése, vagy a tudatosan újtára indított rágalom, intrika, besúgás, feljelentés) látszatra nagyon hasonlóan tűnő viselkedésformák, de roppant mód különböznek hatásukban (szekvenciáikban). (Szociálpszichológiájuk is sokkal összetettebb, mint amilyenek tűnik, ez sok izgalmas kutatói feladatot jelöl ki.) A pletyka esetében az áramló információ tartalma, jelentése mellékes, az fontos, hogy mindenki, aki a másiktól elmeséli, továbbadja, manifestálja az együvé tartozást. A rémhír a veszélyt elkerülő viselkedés automatizmusaihoz építkezik, a megosztás pozitív, segítő szándékú, célfüggvénye a kiváltott tett. „Csökkenti a társadalmi feszültséget ... rámutat a bűnösökre és megfoghatóbbá teszi a helyzetet” Ld. Novák Veronika: 2010 Zsákok, könyvek, puskapor – történelmi rémhírek anatómiája Korunk 3. (március) 25-31. A felsorolt többi információs viselkedés egyértelmű célja viszont a jelentések világán keresztül ártani a másik közösségtagnak. Valamennyi felsorolt jelenség szinte kizárólag információs mikrotörténelmi szinten ragadható meg, nem véletlen, hogy oly sok történelmi mű foglalkozik velük a huszadik század eleje óta (rövid szemléjüket ld. Novák, U.o.). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a pletykák, rémhírek stb. egy mindenkor belépő információs készletnek csak komponensei, emiatt ugyanúgy nyitott marad az információs viselkedés kontextusában az a kérdés, hogy valaki miért így, más miért úgy reagál és cselekszik ugyanannak a hírek a vételekor. Alapos feldolgozásra vár még a rémhírterjesztés hatósági kontrolljának története, amelynek révén arra is választ kaphatnánk, hogy miként tudatosítja az információáram e különleges szegletének jelentőségét a mindenkor hatalmi elit.

Vegyük észre mindezen túl azt is, hogy amikor például propagandát mondunk, ugyanezek az információs logika köszön vissza (gondolatközzvetítéssel viselkedésváltozást elérni), mediatizált formában, immár sokkal átfogóbb közösségi térre szabva (kötetünkben erre lásd: Drabancz M. Róbert 2015: Egy illúzió fogságában. Kulturális igazgatás és politikai propaganda a húszas évek második felének magyar sajtónyilvánosságában In: xxx yy. o.). De például a prédikációk kinyomtatása során is „az irodalom köztársaságának szűk körű humanista elitközössége terjeszkedik ki a nép egészére” (Lásd: Mester Béla 2015: A gyülekezet mint olvasóközönség. A nyomtatott prédikáció a magyar reformációban In: xxx yy. o.).

¹⁸ Eöry Áron 2015: Információs kaszkádok nyomában. Drozdy Győző memoárjai mérlegen — egy történelmi forrás forrásszerkezete In: xxx yy. o.

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

sévé, számtalan flow-szakasz fosszilis lenyomatává. Más-képpen: miként szűrődik át Külvilág és Belvilág szakadatlanul újrendezett viszonya a mozgókép-szerűen megjeleníthető információs viselkedés prizmáján keresztül. Vagy itt egy másik, e kötetben részletesen tárgyalt témakör.¹⁹ A mindenkori név-állomány: stock, amelynek elemei borostyánként őrzik korábbi flow-k megszilárdult jelentés-kimeneteit. A névadás és a név viselése viszont flow, amely transzformációkat generálhat (olyan esetben például, amikor egy név elhangzása elégséges mögöttes jelentések dekódolásához, vagy előítélet-struktúrák mozgásba hozatalához).

Számos hagyományos történeti tárgy újragondolható a fenti szempontokból. A következő néhány oldalon ezt a család, a tárgy-és az intézménytörténet példáján illusztrálom.

Család, információ, mikrohistória

A *családtörténet* (a már említett névadás mellett) remek terep lehet az információáram tudatos alakításának és a szekvencialitásnak a tanulmányozására, minden olyan területen, ahol az információs viselkedést szabályozó erők feltárhatóak, vagy ahol következetes generáció-közi információátadás zajlik.²⁰ Elsőként szinte ösztönösen a genealógiára, a leszármazási adatok rendszerezett tovább-örökítésére, könyvek és könyvgyűjtemények possessori bejegyzéseken át is követhető, több nemzedéken át tartó építésére, címerek, családi mesterségjelek, oklevelek, jogi dokumentumok és más írott emlékek – egy időtől fogva: fényképek – továbbadására gondolnánk.

¹⁹ Slíz Mariann 2015: A személynév mint az információ forrása In: xxx yy. o.

²⁰ Ez akkor is így van, ha a családhoz, mint vizsgálati egységhez kapcsolható információs szempontok eddig tipikusan csak más tárgyakat elmélyítő „adalékként” emelkedtek történeti tárgygyá és tényyé. Itt emeljük ki, hogy az információ mikrohistóriája ebből a szempontból nem különbözik semmilyen más eseménytől,

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A legjellemzőbb, legtöbb izgalmat és új felismerést hordozó, információ-történeti rekonstrukciókra azonban talán mégis a gyermek nevelése, az életre való felkészítése, tanítása környékén bukkanunk. Tipikus információs makrociklusokat látunk, amikor a családok döntéshozói a távoli jövőben elérni kívánt állapot eléréséhez a mindig aktuális jelenben hozzáigazítják a tájékozódást, a lehetőségek közül való választást és az ezekből fakadó cselekvést (alkalomtán a múltból örökölt szabályokat, elvárásokat felülírva). Nevelőt és tanítót fogadnak, információs környezeteket választanak és teremtenek, az ismeretszerzés érdekében hosszú utazásra küldik a gyermekeiket, akik a célként kitűzött tudásokkal felvértezve kapcsolódnak be ismét a tevékenység-háztartásba. Lehetőség szerint mindvégig fenntartják a kommunikációs csatornákat, amelyek keresztül kölcsönösen szinkronizálható az információknak a szűk és tág családi közösség szempontjából meghatározó közös készlete. És – ha a modernitás időfüggőnye mögé tekintünk – nemcsak az arisztokraták, a főnemesek világára igaz mindez, hanem iparosokra, kereskedőkre, sőt olykor parasztokra is. Akármelyik társadalmi csoportot választjuk, mindenütt biztatóan csillogó információ-mikrotörténeti téma-gyöngyszemekre bukkanunk.

Az, hogy az uralkodó elit a tudás áramlásának, őrzésének és gyarapításának családokhoz lokalizált csomópont-

történetstől. Egy mégoly jelentéktelennek, hétköznapiinak, banálisnak tűnő apró (információs) epizód, történés is könnyen történelmi tényé válhat, ha valamilyen összefüggés-rendszerben való használata, rá vonatkozó kérdések feltevése és más problémákhoz való integrálhatósága, narratívába illeszthetősége erre érdemessé teszi. Így az okok és magyarázatok rengetegében a maga számára feladatot kijelölő történelmi konstrukció „emeli fel” erre a szintre – ahogy azt Carr nagy hatású elméleti munkája nagyszerűen bemutatta. (Edward Hallett Carr 1995: *Mi a történelem?* Budapest, 1995, Osiris. Korábban a könyv vonatkozó fejezete megjelent: *A történész és a tények Századvég*, Budapest, 1993. 7. 28. Róla, további értelmezésekkel és magyarázatokkal lásd: Gyáni Gábor 2003: *A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés*. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (szerk.): *Társadalomtörténet. Hagyományok, irányzatok, módszerek, források az újkori kutatásban*. Osiris, Budapest 11-57.).

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

jait, „hub”-jait teremti meg – könyvtárral, irattárral, olykor wunderkammerrel, különlegességek gyűjteményével vagy nagy értékű, ritka tudással rendelkező személyek (tudósok, művészek, építészek, orvosok, jogászok, klerikusok) szellemi közösségeinek fenntartásával – közismert, de ne mulasszuk el felismerni benne a gyarapodó, frissülő stockot. S ne habozzunk információtörténeti nagyítóüvegen a jellegzetesnek mondható szakaszok mögött a mennyiségi bővülés és fogyatkozás mintázatai mögé pillantani, s a felhalmozott és mozgásba hozott tudás természete iránt is nem szűnő érdeklődést tanúsítani. Itt is a hasznosulás, a *társadalmasodás*, a *transzformációs hatás* a lényeges ugyanis. Egyáltalán nem mindegy, hogy az információáram mekkora része tartozik a családi szempontból jelentés-teli ismeretek világához, mennyi az „általános műveltséghez” sorolható tartalom, s milyen, ezeken túli tárgykörök jelennek meg. Kilép-e a paloták (később a polgári szalonok) világából ennek a tudásnak egy része, befolyásol-e a társadalom más pontjain folyamatokat?

S hasonlóképpen: az iparosok, mesterlegények, vállalkozás kormányrúdjának átvételére szánt, külföldi tapasztalatszerzésre küldött leszármazottak milyen információs többlettel térnek haza, azokból hogyan lesz innováció, s az miként járul hozzá folyamatok és sorsok megváltozásához? Ugyan miért nem váltak még sokkal alaposabban vizsgált történeti tárgygyá a különböző korszakok cseregyerekei, akik a családok között vándorolva nyelvet, kultúrát, importáltak, bizalmat erősítettek, s ezen alapuló (kereskedelmi) kapcsolatok fenntartói lehettek?²¹ Vajon már a belépéskor tudták a felemelkedés egyetlen útját a szerzetesközösségekben

²¹ Kollai István 2003: „Német volt a keresztapád!” Német szóra küldött magyar gyerekek a dualizmus korabeli Iglón Sic Itur ad Astra 1. Hungaria Superior - Tanulmányok egy régió történetéhez 35-54.o.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

megszerezhető képzésben látó jobbágyfiak (és szüleik), hogy később majd szökni fognak, ha tehetik?²²

S csak egy lépés, és máris ott vagyunk e bevezető legelején bemutatott problémánál: miként és milyen megfontolások alapján lesz információs kapuórré egy idős családtag, akinek mérlegelnie kell, hogy személyes emlékezetének tartományyaiból minnek a megosztása lehet fontos és nélkülözhetetlen, és mitől kell megóvnia a fiatalabbakat?

Tárgyvilág és információs viselkedés

Utak, utcák, fizikai terek, hajók, szekerek, épületek, helyiségek, bútorok, cél-eszközök, használati tárgyak: első látásra értelmetlen és mihaszna dolognak tűnik az életvilág mesterséges részére, *az épített környezetre és az artefaktumokra is releváns mikrotörténeti tárgyként* tekinteni és összekapcsolni az információs viselkedéssel. Valójában azonban éppen ebben a környezetben realizálódik szinte valamennyi emberi cselekvés, s minél inkább eltávolodik a civilizáció az élő természettől (elsősorban a monoton urbanizációval), annál inkább a teremtett világ a kerete a pont-szerű és a sokszoros szekvenciákba ágyazott információs viselkedésnek is.

Az épített környezet (házak és utak)²³ nemcsak a fizikai védelem és a színterek közti mozgás birodalmát jelenti.

²² Erdélyi 2011 U.o.. Különösen annak fényében kihívó kérdések ezek, hogy még a 19. században is tipikusnak mondható (és számtalan tudóssá lett egykori szerzetesjelölt közismert életrajzában jól követhető is) ez a stratégia.

²³ A házak az ezredforduló után váltak kiemelt történetkutatói célponttá. A „háztörténelem” a családtörténet unokatestvére: egy (jellemzően lakó-)épület teljes életciklusát igyekszik feltárni, a fennmaradt közvetlen és közvetett írásos emlékek, képek és személyes visszaemlékezések alapján. Egyszerre része az épület-és utcakontextus, az építéstörténet, a funkció és a benne lakó személyek életének feltárható részletei, mozzanatai. És természetesen van egy háznak információtörténete is, ami nem azonos a házra vonatkozó információk történetével: ablakai megfigyelési pontok, zárt belső terei a jelentéscsere birodalmi, nevezetesen, információs cselekvéseket támogató he-

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

Ahogy egy-egy darabja létrejön, szükségszerűen és azonnal többszörösen bővülő szemiotikai „kis világgá” válik. A térrel együtt jár a térképzet és térhasználat, a nevezetes objektumok számának növekedésével a tájékozódási/navigációs nyomás. Már önmagában az objektumok fizikai milyensége is információhordozó, jelentéssel teli (a széles út jelzi a „fő” mivoltot, a díszes portál a házban lakók gazdagságát, a kerítés a tulajdonhatárt, a falak egy város erejét, stb.) Am mindennapok sodrában a mesterséges tárgyvilág is fokozatosan dúsul információs tartalommal. Az *információépítészet* (information architecture) kezdeteit az a folyamat jelenti, ahogyan a már amúgy is némi jelentéssel bíró épített környezet-elemek kiegészülnek speciális funkciókat és értelmet hordozó jelekkel. Az utakon és a nagyobb épületeken, illetve azokon belül nyilak, táblák, szimbólumok és szövegek jelennek meg. A házfalakon és a kapukon ún. „koldusjelek”. Kód-konvenciók révén az épületek egyes elemeinek pozíciója (ablaktáblák, zsalugáterek, kerítésrúd) előre megformált üzeneteket közvetíthet.²⁴ A biológiailag adott tér-

lyiségekkel és bútorokkal – esetleg maguk a lakók is információs-vagy tudásmunkások. (A Kőszegen elindított, az ottani Jurisics-térre koncentrált Mesélő Házak projektben igyekszünk majd az információ-történeti mozzanatokat is rendszerezetten feltárni). Hasonlóképpen lett népszerű egyes utak monografikus leírása, s ezen belül fokozatosan értékelődik fel a (kereskedelmi és hadi) utak mint információs csatornák vizsgálata. Utóbbira kötetünkben lásd: Aszalós Éva 2015: „Spanyol út” szerepe a spanyol Habsburgok és a Francia Királyság hatalmi vetélkedésében a 16. század második felében In: xxx yy. o.

²⁴ A hazai szakirodalomban jól ismert például a gémeskutak pusztai telegráfnak, pásztor Facebook-nak is becézett „nyelve” (legutóbb közli például: Örsi Zsolt 2011: Hortobágyi kutak 2011 aug.14. (Letöltve: 2015. június 28.) <http://karpatmedence.net/tarsadalomneprajz/torteneti-neprajz/226-hortobagyikutak>), amely a rúd állásának különböző szögeihez különböző tartalmakat rendelt. Koreában a parasztházak bejáratát három keresztrúddal lezáró kapuk kínáltak esélyt arra, hogy attól függően, hogy hány és melyik rúd maradt fenn a tartóbakokon, mit kívánt a jelen nem lévő gazda üzeni az érkezőnek (ez az ún. Jong Nang bináris kód, lásd: Moon Ho Lee – Md. Hashem Ali Khan – Daechul Park 2012: Jong Nang 3-Input NOR Channel (Conference paper) https://www.researchgate.net/publication/235258025_Jong_Nang_3-Input_NOR_Channel).

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

kezelő képesség kiterjesztéseként megjelenik és fejlődésnek indul a térképezés és a térképhasználat, a tájékozódástámogatás egyéb eszközeivel. A különböző terek igénybe vételének időbeni kiterjeszhetőségére kialakulnak a mesterséges fénykeltés (világítás) technológiai, objektumai és háttér-rendszerei.

Egy idő után az információs viselkedés támogatásának igénye elkezd magához „hajlítani” a teret, és megjelennek a kifejezetten az információs műveletek (elsősorban: a tömeges jel-átvitel) érdekében konstruált objektumok: a világítótornyok, a tűzjelzés-lánc állomás-épületei (viglák), amelyek majd a távíró-állomások, mobiltornyok, később postaállomások, postaépületek formájában „ízesülnek”, miközben irtózatossá kiterjedésű fizikai infrastruktúrája, „al-és felépítmény” létesül a távíró-és telefonszolgáltatáshoz. A csőposta pneumatikája és vezetékrendszere a nagyobb épületeken belül (néhol: városokban) követeli ki magának a fizikai teret. Nagyon érdekes, hogy az információt hordozó jelek mozgásának sebessége a 19. század közepéig megegyezik az emberek fizikai mozgásának sebességével, ám (a távírónak köszönhető) felgyorsulás után további fél évszázadig még hozzá van abroncsolva a tér fizikai topológiájához: a jel csak ott tud közlekedni, ahol a hordozója meg van építve. (A fizikai kötöttségektől való felszabadulást csak a jelek sugárzásának a rádióval elinduló története hozza meg.)²⁵

Az épületeken belül is kialakulnak kifejezetten *információs célú tevékenységre szakosított helyek* (az antik portico, exedra, cubiculum, később a reneszánsz studiolo,²⁶ majd dolgozószoba, könyvtárszoba, tudományos „kamra”) még ké-

²⁵ Úgy tűnhetne, hogy az ókorban és a középkorban is oly népszerű galambposta kivétel a topológiai meghatározottság alól, de nem: a galambok dúc és dúc között mozognak, a repülési utak változásához a dúcok fizikai mozgására van szükség.

²⁶ Mindezekre lásd: Z. Karvalics László - Varga András 2010: Informatorium – az intézménytől a szótörténetig Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 10. http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5392&issue_id=520

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

sőbb kifejezetten információkezelésre szakosított intézményeknek otthont adó speciális épületek (könyvtár, archívum, hírügynökség, stb.) és bútorok (szekreter, íróasztal, könyvespolc, könyvkerék, katalógus-szekrény, adattároló rekeszek és fiókok, stb).

Az eszközök, szerszámok és „dolgok” világában is megtaláljuk azt a kettőséget, hogy *bármilyen* használati tárgy információhordozó a szónak abban az értelmében, hogy annak (a funkcióhoz egyre tökéletesebben idomuló) formájába, anyagába korábbi információs ciklusok végeredményei „fágnak bele”, s a lehetséges használat is „előformált” információn. ²⁷ És vannak a kifejezetten információs tevékenységre kifejlesztett használati tárgyak, amelyek alapműveleteket (írás, számolás, optikai technológiák, mérés) és bonyolultabb származtatott műveleteket is támogathatnak.

A technikatörténet részben felismerte és részben feldolgozta ²⁸ a fenti „nagy történetek” sok-sok elemét. Csakhogy ezek a megközelítések túlnyomórészt a tárgyra, a technológiai innovációra, a megvalósult építmény vagy eszköz anyagi mivoltára érzékenyek, az információs funkció pusztán

²⁷ Itt olyasmire gondoljunk, hogy egy ismeretlen tárgy esetében is egyértelmű, hogy „ez a nyél, itt kell megfogni”, vagy „ez itt a hatáskifejtés kitüntetett iránya, erre mozgassd”.

²⁸ Az információ-történész azonban egyidejűleg látja a rengeteg adósságot: a technikatörténeti irodalomban elszórva, inkább szócikk-szerűen vannak jelen a felsorolt elemek, nem szerveződnek átfogó narratívává. Ahol a diakrónia igénye megjelenik („a kezdetektől napjainkig”), ott az áttekintések inkább népszerűsítőek, a tudományos ismeretterjesztés kategóriájába tartoznak. És vannak erősen alulkutatott témakörök, mint pl. a csőposta, a megvilágítás vagy a közterületi információépítészeti kultúrtörténete (beleértve a határköveket, útjelző táblákat, cégérek sok izgalmat hordozó históriáját). Nézzünk körül például a könyvtörténet fizikai tárgyvilágában. Remek monográfia született a könyvespolcok kultúrtörténetéről (Lásd: Henri Petroski 2000: *The Book on the Bookshelf Vintage*), és régóta kiterjedt irodalma van a könyvtárépítészetnek (Lásd: Donald E. Thompson 1969: *A History of Library Architecture: A Bibliographical Essay The Journal of Library History* (1966-1972) Vol. 4, No. 2 133-141.). Nem született azonban összegző mű a leláncolt könyvekről (*libri catenati*), és mai napig egyesével kell összevadászni az adalékokat, ha valaki a könyvkerekek vagy más, olvasást segítő kisbútorok történetére kíváncsi.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

„adalék” a leíráshoz. Emiatt rengeteg kihasználatlan kutatási lehetőség és izgalom marad a *használatlortörténet, a személyes dimenzió – az információs viselkedés történeti rekonstrukciója* környékén.

Az a frissnek mondható irányzat, amely korabeli források új szemléletű felhasználásával képes a *térhasználat* jellegzetességeit, személyes dimenzióit feltárni, jó példát mutat, mert szükségszerűen fordul a viselkedés (és azt megalapozó ismeretek és képzetek) világa felé. A hazai információtörténeti kutatások egyik kiemelkedő szereplője, Novák Veronika számos fontos összefüggés feltárása mellett még arra is kitér, miként hatnak vissza magára a tér-alakításra a megváltozó információs viszonyok (pl. az élettevékenység egy részének nyilvánosból zárttá válása miként alakítja át az épületek tájolását és funkcióit), vagy miként jelenik meg a reprezentálandó utcanév-mennyiség kezelésének eszközeként a térkép mellett egy speciális segédlet-típus, az utcanév-jegyzék.²⁹ Ha a térviszonyok, az épületek és az utcák használata mögött álló képzetek a környező világ leképezésének, szakadatlan modellezésének egyik tartományába vezetnek el, jól melléilleszthetővé válik a *többi*. Mivel a fizikai cselekvések nagy része külső és belső terekben játszódik le, minden viselkedésforma „leképezhetővé” válik

²⁹ Novák Veronika 2008: Térbeli történetek: térhasználat és tér-képzetek egy középkor végi kihallgatási jegyzőkönyvben., In: Czoch G, Klement J, Sonkoly G Az Atelier-iskola: Tanulmányok Granasztói György tiszteletére. Budapest: Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, 101-121., Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása - módszerek és lehetőségek: A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv (4.) 11–33.; Novák Veronika 2011a: Sorba rendezett terek – utcalisták és térképzetek a 14-17. századi városleírásokban., In: Szerk.: H Németh István, Szerk.: Szívós Erika, Szerk.: Tóth Árpád A város és társadalma: Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére : a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2011. pp. 234-248. Novák Veronika 2011b: Az erőszak topográfiája hétköznapi térhasználat a 15-16. századi párizsi bűnesetekben, Korall, 12. 59-79.

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

(mikro)geográfiailag. A *jelző-és riasztórendszereknek* (a túlélés érdekében a lehető leggyorsabb elkerülő viselkedést kiváltani képes információtechnológiai megoldásoknak) hatóköre van: akusztikus vagy vizuális jelzéseik valamekkora sugárban „foghatóak”, valamekkora tér-szelvény lefedését célozzák. Az információs viselkedés nevezetes csomópontjai a térben jól lokalizálhatóak, akár a kölcsönös jelenlétet igénylő szóbeliség-formákhoz igazodó cserehelyekre, akár a kép és az írás technológiáinak végtermékeit létrehozó, sokszorosító, őrző és visszakereshetővé tévő szinterekre gondolunk.

Végző soron a képzelet működtetésének új szintjére kell leásnunk. A tárgyakat nem a múzeumok tárlóiban, az épületeket pedig nem turisztikai attrakcióként kell elképzelnünk, s az utakra sem a burkolatuk miatt vagyunk kíváncsiak, hanem mindennapi információs használatuk részeként. Ahogy Hunter és Ross az első világháborúnak a fronton és a hátszágban túlélő legapróbb tárgyaival kapcsolatban felismeri: nemcsak személyeket idéznek fel, történeteket mesélnek el, hanem minden további nélkül beállíthatóak a társadalomtörténeti vallatólámpa alá is. Hány oka lehet annak, hogy egy katona rákarcolja a nevét a cigarettatárcájára? Milyen extra információt hordozhat egy széttépett színházjegy, egy kötésminta, egy töltényhüvelyből fabrikált feszület?³⁰

A távcső és a mikroszkóp mögött álló ember valamit figyel, lejegyez, és azt továbbítja. Pascal kereskedő apja csak számol, számol, a fiú nem bírja tovább nézni, és egy gépet szerkeszt neki. Parasztfiúcskát csapdosnak meg keményen egy határjáráson, hogy még aggastyán korában is emlékezzen azokra a fákra és sziklákra, amelyek a határt jelzik. Kolumbusz talán mégiscsak egy régi térképet követett

³⁰ Kate Hunter – Kirstie Ross 2014: *Holding on to Home: Stories and Objects of the First World War* Te Papa Press, New Zealand

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Amerikába hajózáván? Tímárlegények indulnak gyalogszerrel Párizsba, avval a hátsó céllal, hogy cserzési titkokat szerezzenek meg a francia mesterektől. Számos oka lehet annak, hogy a sok-sok hétköznapi információs viselkedés közül időnként valamelyik történelmi tényé válik: amihez forrás vezet, az mindig esélyes marad erre.

Információs intézmények mikrotörténeti tükörben

A társadalmak összetettségének és méretének növekedése a munkamegosztás bonyolódásával párhuzamosan vezet először kisebb, majd egyre nagyobb információs intézmények kialakulásához. Az állami adminisztráció ügymenedzsment-igénye már az ókorban fejlett kancelláriákat, írnokképzést hív életre, a nagy földrajzi területre kiterjedő birodalmak pedig a hírtovábbítás óriásgépezeteit (futárszolgálatokat és rendszeres postaüzemeket) teremtik meg. Emellé csatlakoznak az oktatás, a tudományos kutatás, a memória-intézmények (könyvtár, levéltár, múzeum), majd sokkal később a könyv- és folyóiratkiadás különböző szereplői. A nagy információs szervezetek (legyenek azok vállalkozások vagy állami fenntartásúak) térnyerése a 19. század második felében válik feltűnővé. Mindez három okra vezethető vissza:

- *a korábbiak modern változatainak* kialakulására, elterjedésére (gondoljunk csak a tömegsajtóra, a közkönyvtárakra, a nyomdák számának és kapacitásának nyaktörő növekedésére vagy az „iroda” forradalmára a nagyvállalatoknál)
- számos, teljesen új, *a megnövekedett információs igényt kiszolgálni képes*, már születésekor is nemzetközies karakterű *szakintézmény* megjelenésére (hírügynökségek, statisztikai hivatalok, mérés-és szabványügyi hivatalok,

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

- meteorológiai állomások és intézetek), valamint számtalan kisebb, de együttesen komoly tömeget képviselő szolgáltatásra (a fotóstúdióktól a gépi adatfeldolgozásig)
- valamennyi információs intézmény együttesen egyre nagyobb részt vállal a termelésben (változatos információ-áruval látva el a bővülő piacokat) és a foglalkoztatásban (az információs munkakörök előretörésével minden szférában), kialakítva az *információs szektort*, amely hamarosan megkezdi a diadalmas menetelést, hogy mellékes szereplőből a 20. század második felére dominánssá válhasson.

Nem mondhatnánk, hogy a szakirodalom ne kedvelné az intézménytörténeteket: nemcsak az egyes információs intézményeknek, hanem az adott *intézménytípusoknak* is van nemzeti- és világtörténete is. Az más kérdés, hogy az „agyagtáblától az Internetig” vagy a „Gutenberg-galaxistól a Neumann-galaxisig” száguldó, gyakran technika-történettel összekapcsolódó szintézisek számos fontos résztémáról csak futtában emlékeznek meg. Az új eredmények alapján az *intézményes hírszerzés kultúrtörténete* sokkal kiterjedtebbnek tűnik, mint ahogyan eddig tekintettünk rá. A *hírtovábbításba* sokkal több és többféle specialistát vagy alkalmi szereplőt vontak be, s a legizgalmasabb formáknak, a galambpostának vagy a csőpostának mai napig nincs monografikus feldolgozása. A *világítással hivatásszerűen foglalkozók és szervezeteik* (céhek, később vállalatok) érintőlegesen jelennek meg, akárcsak olyan, par excellence információs tevékenységeket végzők, mint a tolmácsok, fordítók, másolók, földmérők). Az információs szakmák és munkakörök képviselőire koncentráló alaposabb történeti vizsgálat³¹ nemcsak avval kecsegtet, hogy az intézményi makroszintről eljutunk a mikroszintre, az emberekhez. Ez

³¹ Részletesebben minderre: Z. Karvalics László 2012b: Információtörténelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig Aetas 4. 5-12.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

nyílegyenes út az intézményekhez kapcsolt, azokat igénybe vevő *információs viselkedés* tanulmányozásához is.

Vegyük például a statisztikatörténetet, amely sok ismeretet termelt meg a szakmai-intézményi háttéréről és a kibocsátott adatsorokról, amelyekhez oly kedvvel fordulnak forrásként a történészcéh tagjai. Ám szempontunkból ismét a *használat* kérdései válnak fontossá. Az ismeretszerzés más forrásaihoz képest miként alakított véleményt, szemléletet, döntést a statisztikai adatok megismerése? Hogyan válnak megrendelővé, adatok termelésének kiváltójává megismerési igények? Hogyan épül be a statisztikai adatok felhasználása a döntéshozatal rendjébe? Mikor és miért hagyják figyelmen kívül a statisztika „üzeneteit” azok, akiknek hallgatni kéne rájuk? A statisztika szerepéről, helyéről, megbízhatóságáról folytatott diskurzusok miként tükrözik e sajátos információforrás reprezentációjának változásait, és milyen szerepet játszanak adott személyek mindebben?³²

Vagy vessünk egy pillantást a „magántisztviselők” birodalmára, az irodára, és ott az iratokat adminisztráló, gyorsíró, gépíró munkatársakra. H. Varga Katalin részlet-gazdag tanulmánya segítségével rá tudunk „közelíteni” olyan narratívákra, mint a nők fokozatosan gyorsuló térnyerése, az összefüggés „a származás, a nem, az iskolai végzettség és a foglalkozás, valamint a betöltött munkakörök között”, vagy az utánpótlás szervezett biztosítása a gyorsírás közoktatásba való bevezetésével.³³ De lássuk magunk előtt Bismarck német tisztviselőjét is, akinek döntést kell hoznia, hogy leselejtez-e egy iratot, s így megkapja a papír hulladékként való értékesítéséből neki

³² Érdemes ilyen szemmel elolvasni Király (2015) kiváló tanulmányát ebben a kötetben. (Király Sándor 2015: A 20. század első felének statisztikái, mint információforrások a magyar felsőoktatás történetének kutatásában In: xxx yy. o.). Több ponton eljut az információs viselkedés rekonstrukciójáig (s nem véletlenül, leginkább árnyaltan Magyary Zoltán szerepvállalása kapcsán).

³³ H. Varga Katalin 2015: Információörögzítők és adatfeldolgozók a dualizmus kori irodákban. In: xxx yy. o.

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

járó 25%-ot, vagy mint nélkülözhetetlent, mégis nyilvántartásba veszi és tárolja azt.³⁴ Tudjuk, milyen megfontolások vezették az újabb és újabb gyorsírási rendszerek megalkotóit? És azokat, akik az elterjesztés, a népszerűsítés hőseivé lettek? Kik és milyen kiindulópontok alapján fogalmazták meg azokat az üzeneteket, amelyeknek a célja a gépírás, mint foglalkozás népszerűsítése volt?

Hányan gondoltunk eddig egy településre (önkormányzatra) úgy, mint a környezetével sokoldalú információs kapcsolatot tartó entitásra, amelynek működése tökéletesen leképez információs ciklusokat? A város-lények kiépítik reprezentációs csatornáikat, amelyeken keresztül igyekeznek naprakésznek lenni arról, mi történik a számukra jelentés-teli világban – ha kell, egészen messzi tájakról szereztve értesüléseket arról, milyen problémára melyik várostárs miféle megoldást talált. A világ rendjéről alkotott aktuális képből és annak kodifikált szabályokba foglalt leképezéséből kiindulva döntéseket hoznak, amelyek cselekvéseket határoznak meg. Néha sok ciklusra előre gondolkodnak, és felsejlenek az összetettebb szekvenciák. Látják az információs intézmények fontosságát, és lehetőség szerint fejlesztik azokat. Törekcsenek rá, hogy különböző szakmák, s azon belül különböző információs szakmák képviselőivel arányosan rendelkezzenek. Ha szükséges, korrigálnak egy döntést, ám ha kell, akár a szabályokat is módosítják. Sokféleképpen innoválnak, ám azt mindig megpróbálják összevetni a hagyományokkal.

De mindezt – most már mondanunk sem kell – egyéni információs viselkedések aktualizálják. A híreket részben kereskedők csatornázzák, akik már indulás előtt felkészülnek arra, hol és mire legyenek különösen kíváncsiak, milyen értesüléseket gyűjtsenek. Esetleg ajánlólevél segíti, hogy

³⁴ Cornelia Vismann 2014: Az irodától az adatvédelemig Helikon 3. 365 – 399

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

kapcsolatot teremtsenek. Peregrinusok kapnak támogatást, hogy majd hazahozzák és alkalmazzák a tudást, s már tanulmányaik közben is levelekben számoljanak be a külvilág fejleményeiről. A döntéseket interpretációk, olykor álláspontok ütköztetése előzi meg, amelyek a személyes élet-tapasztalatok és azok feldolgozási pályáinak különbözőségéből fakadnak. Adjunk-e engedélyt a betelepülésre még egy nyomdásznak? Miként érzük el, hogy a hangos (és mindig személyes) közvélemény-büntetést ne vigyék túlzásba? Hogyan lehet elősegíteni, hogy a város vonzó betelepülési célponttá váljon? Hogy ennek megfelelő kulturális kínálata legyen? Hogyan értékeljük a sok nyelvűséget és a sok vallást? Miért fontos az árvák megfelelő taníttatása?

S legfőképpen: a sikeresnek bizonyuló információs viselkedéseken keresztül hogyan sikerül adekvát módon modellezni a világot, megfelelő döntéseket hozni, megfelelően és időben cselekedni, s így elkerülni veszélyt, csökkenteni veszteséget, teremteni versenyelőnyt, hozzájárulni növekedéshez, felemelkedéshez, virágzáshoz? A természeti adottságokon túlmenően sokszor az egyéni információs viselkedések eredőjeként megszülető városi információs viselkedés dönti el, milyen irányba fordul egy település élete. Ilyen szemmel olvassuk hát Nyíregyháza információ-történetének krónikáját is ebben a kötetben,³⁵ s ezeket a szempontokat (is) próbáljuk alkalmazni, amikor várostörténeti anyaghoz nyúlunk.

³⁵ Kujbusné Mecsei Éva 2015: Interetnikus információk a 18–19. századi Nyíregyházán In: xxx yy. o. Jómagam Raguza példáján mutattam be, miként működik egy tudást kormányzó város, akár már a középkorban is. Milyen versenyelőnyt biztosít neki hallatlanul kiterjedt hírszerző hálózata, hogyan képes emiatt évszázadokig megőrizni kisállami létét, és az információ-és tudásszakmák képviselőinek gyűjtőhelyévé válva különleges kulturális klímát teremteni (Lásd: Z. Karvalics László 2015: Knowledge governing cities In: Ferenc Mislivetz eds: Creative Cities and Sustainability Savaria University Press 203-231.)

AZ INFORMÁCIÓ MIKRÓTÖRTÉNETÉHEZ

Epilógus. Módszertani megfontolások.

Az információs viselkedés kutatásának nyersanyagát túlnyomórészt *narratív forrásokban* találjuk meg. Levelekben, naplókban, feljegyzésekben, tanácsülési jegyzőkönyvekben, peranyagokban. Ezeknek a forrásoknak az elsődleges használatát ez idáig az jellemezte, hogy a dokumentumokon keresztül valamilyen történeti tárgykör adatolhatóvá, részben rekonstruálhatóvá vált a révükön.

Az információtörténész fordítva ül a lóra. Ő információs ciklusok megszilárdult végeredményeként olvassa újra őket, amelyben a tárgyakon, ügyeken, eseményeken keresztül magának az információáramlásnak a természetrajzáról alkothat nagyobb felbontású képet. És mindig akkor dobban a szíve különösen nagyot, amikor a forrásban megjelenik és alakot ölt *az információs folyamatokra és viselkedésre vonatkozó korabeli reflexió*. Amikor kirajzolódik, hogy a különböző időben, különböző helyszíneken élők hogyan azonosítják és értelmezik az információval való élés és gazdálkodás fontosságát. Amikor felismerik, hogy az információs ciklus belépő oldalának megművelése milyen fontos a sikeres cselekvéshez, s hogy az eltérő ismeretek és tudások ötvözésével mennyivel hatékonyabban lehet ide eljutni a helyzetértékelésen és a döntéseken keresztül.

És persze: minden előrelépésnek két további, járulékos haszna is lehet az információtörténeti rekonstrukcióban. Olyan szempontok, összefüggések és kontextusok is termelődnek ilyenkor, amelyek a mikrotörténet felől nyitnak kisablakot az *átfogóbb információs rendszerszintek* felé, az ottani diskurzusokat színesítve, gyarapítva és elmélyítve. Másrészt a „feltáró üzemmódot” sem lehet kikapcsolni, hiszen a mindennapok egyedi és személyes világába belehelyezkedve a források homokjának pergetése közben időnként megcsillan egy-egy arany szemcse: apró adalékok,

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

újként azonosítható információtörténeti tárgyak, máshonnan származó ismeretet váratlan oldalról megerősítő vagy tovább mélyítő töredékek, amelyek önálló életre kelve várják, hogy elérjenek egy kritikus sűrűséget, és felkeltsék maguk iránt a figyelmet.

Jól mondta Toni Weller: van egyfajta gyönyörűsége az információtörténelemnek.³⁶

³⁶ Z. Karvalics László 2012c: Az információtörténelem gyönyörűsége (Beszélgetés Toni Wellerrel) Aetas 4. 214-220.